Державний історико-культурний заповідник м. Острога
Острозьке науково-краєзнавче товариство
«Спадщина» імені князів Острозьких

Острозький краєзнавчий збірник

Випуск 1

Острог
2004

63.3 (4 Укр – 4 Рівн)
О – 76

У збірник увійшли повідомлення учасників X науково-краєзнавчої конференції "Острог на порозі 900-річчя" (1999 р.) та I-III Острозьких краєзнавчих читань (2000-2002 рр.), організованих Державним історико-культурним заповідником м. Острога, Острозьким науково-краєзнавчим товариством "Спадщина" імені князів Острозьких та Студентським науковим товариством "Академік" Національного університету "Острозька академія"

Редакційна група:
Микола МАНЬКО
Марія ДАНИЛЮК
Олександр ГЛАДУНЕНКО
Іван ГЛУШМАН

Матеріали надруковані згідно поданих авторами текстів

Збірник видано на кошти Державного історико-культурного заповідника м. Острога (директор – Кибкало Сергій Григорович)

© Державний історико-культурний заповідник м. Острога
© Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина» імені князів Острозьких

Тарас ВИХОВАНЕЦЬ

Ревізії Острога та Острожчини 1687 та 1690 рр. як джерела до вивчення топографії міста кінця XVII ст.

Для вивчення топографії українських міст періоду пізнього Середньовіччя та початків Нового часу важливими є джерела статистичного характеру, які подають відомості щодо кількості будинків, назв вулиць, локалізації тих чи інших об'єктів тощо.

Серед таких документальних джерел, що стосуються, в нашому випадку, міста Острога, окремі вже почасти введені до наукового обігу, а деякі продовжують залишатися в рукописному вигляді. Найбільшу цінність для дослідників становлять інвентарні описи Острога, акти поділів земель Острозьких, ревізії різних років: 1542 [13], 1603 [2; 7, арк. 1-83; 14; 16; 17, арк. 2зв.-21; 20, k. 157-160v; 27], 1620 [4; 5; 21], 1621 [6; 15, арк. 458-464], 1651-1653(?) [19, s.615; 28], 1654 [12; 29], 1687 та 1690 [3, арк. 1-60 зв.], кін. XVII ст. [19, s.584-594], 1708 [22], 1724 [23, s.373-389] та 1728 [30, с. 9-21] років. До цього можна також додати низку поборових реєстрів: від 1576 [9], 1577 та 1583 років [24, s.37, 80; 25], реєстр подимного від 1629 р. [1, с. 37], а також перелік острозьких католицьких парафіян від 1622 року [18]. Всі вони в комплексі подають цінні відомості стосовно острозького міського життя в різні історичні періоди.

В статті ми хотіли б звернути увагу на відносно маловідомі для широкого загалу дослідників історичні джерела кінця XVII ст. – ревізії Острога та Острожчини від 1687 та 1690 рр. [3, арк.1-60 зв.]. Ці документи частково опубліковані М. Боянівською в І томі збірника «Острозька давнина: Дослідження і матеріали» [10; 11].

Ревізії 1687 та 1690 рр. зберігаються у фонді Радзимінських Відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника під № 130/І, 1. Всього у папці, в якій знаходяться згадані ревізії, 197 аркушів з різноплановою інформацією статистичного характеру. Власне розглядувані джерела займають аркуші від 1 по 60 зв. і розбиті на три зшитки. На обкладинці до зшитків назва: «Острозьке князівство. Кременецький повіт. Справи по збору різних податків у XVII – XVIII ст.» Ревізій 1687 року у справі наявно 2 списки, які дещо відмінні між собою, та один екземпляр ревізії 1690 р., які були складені, найбільш вірогідно, незнаним нам ближче Лятусом, бо на сторінках документів часто фігурує напис «Latus facit».

Аналізовані ревізії очевидно були виконані на замовлення Яна-Олександра Конецпольського, на той час власника частини Острога, що колись належала Олександру Костянтиновичу Острозькому, і яку на час складення, зокрема, ревізії 1690 р. тримав якийсь орендатор пан Домєховський [3, арк. 46 зв.]. Я.-О. Конецпольський не затримав Острог у своїх руках і 20 лютого 1690 року передав свою частку маєтностей коронному гетьману Станіславу Яну Яблоновському [32, s. 76]. Цілком можливо, що друга ревізія має відношення до цієї акції.

Розглядувані джерела, окрім статистично-топографічної інформації, містять також цінні відомості стосовно соціально-економічної ситуації як у самому Острозі, так і у волості, на чому докладніше зупинятися не будемо.

Як списки ревізії 1687 р., так і документ від 1690 р. розпочинаються описами Острозького замку, які є опубліковані у вищезгаданому збірнику. Тут же представлено й певні різночитання фрагментів ревізії 1687 року. В ревізії від 1687 р. вказується на наявність на подвір'ї замку будинку для помешкання по правій стороні, в котрому була також пекарня та інші господарські прибудови. Очевидно, будинок був збудований незадовго до проведення ревізії, бо його опис свідчить про те, що він був новим та міцним. Біля будинку знаходилася стайня, яка також, очевидно була новою. В цій же ревізії вказується на «пивницю (підвал) мурована», яка розміщувалася «по лівому боці, йдучи до замку». «Поминувши ту пивницю, що йде вліво поза церкву», знаходився «будинок старий», який перетворено на комору. За тією коморою розпочато будівництво нового будинку. - «Посередині замку церква» [10].

Друга ревізія, від 1690 року, наголошує на тому, що замок був оточений з трьох сторін муром, а четверта сторона «палісадою заставлена». Зазначено тут і про дві мурованні вежі. Щодо вежі Мурованої, то говориться, що кімнат у ній було чотири. «Друга башта округла, просторіша, але порожня… там ніхто не живе». Крім того, згадується про новий дерев'яний будиночок, в якому жив згаданий вище пан Домєховський. Цікаво, що ця ревізія вказує на наявність доріжки з-посеред замку до ставу «по воду», «зі сходами під замком, що тут же біля ставу». «Бо криниці замок, - каже ревізор, - бачу, не має, а вода тут дуже близько». «Посеред замку церква старосвітської архітектури, але гарна, мурована…». Зазначається, що багато склепіння собору впало, бо не було даху, і що він потребує негайного ремонту, «щоб уся чого доброго не впала». «Брама до того замку одна й потребує ремонту». «Сам замок тісний, більше овальний, ніж квадратний»[11].

Продовжує топографічний опис Острога в ревізії 1687 року інформація про ринок та вулиці, а також про кількість осілих на них пляців. В документі від 1690 року такий повуличний реєстр відсутній.

Що стосується ринку, то тут знаходилося 14 будинків, а також ратуша, яка була змурована Янушем Острозьким мабуть ще в кінці XVI століття і була спільною для обох частин Острога. Знаходилася будівля посередині ринку. Відомості про неї знаходимо у багатьох статистичних документах XVII-XVIII століття. Цікаво, що майже всі інвентарі, в тому числі й розглядувані ревізії [10; 11], подають її у досить критичному стані, таку, що вже валиться й потребує нагального ремонту. Очевидно, що ця ратуша, неодноразово ремонтованою, проіснувала до першої половини XX століття, про що свідчать окремі іконографічні джерела [31, фото 114].

Згідно з аналізованим джерелом, в частині Острога, що колись належала Олександру Острозькому, було 6 вулиць: Рибна (6 буд.), Під муром від Дубна (14 буд.), Мостова (8 буд.), Мокра Воля (131 буд.), Гарбарська (38 буд.), Ка[ро]лінська (51 буд.) [3, арк. 2-6, 23-26 зв.].

З названих вулиць найлепше локалізувати Мостову, бо очевидно, що йдеться про колишню Жидівську мостову, про яку згадує інвентар від 1620 р. [21, s.133]. На нашу думку, ця вулиця співпадає з вулицею Новожидівською, про яку, у свою чергу, йшлося в акті від 1603 року [2, арк. 8 зв.]. Мостовою вона, мабуть, названа тому, що вела до моста через Вілію на Заріччі і тепер, очевидно, співпадає з вулицею Мануїльського.

Вулиці Рибна та Гарбарська, вірогідно знаходилися неподалік острозького ринку, проте точних вказівок на їх локалізацію немає. Не можна також точно встановити, в якому напрямку йшла вулиця «Під муром від Дубна».

Ще дві вулиці, про які говорить ревізія – Каролінська та Мокра Воля.

Потрібно зазначити, що з середини XVII століття в статистичних джерелах нам кілька разів трапляється топонім «Каролін», при чому один раз як місто [19, s. 614; 29, с. 37]. Очевидно, це було одне з острозьких передмість. На жаль, локалізувати його через відсутність прямих вказівок складно. Беручи до уваги його досить значну осілість (перед початком воєнних дій 1648-1651 рр. у ньому налічувалося 550 будинків, з яких 100 були жидівськими [19, s. 614], а в 1654 – всього 63 [29, с. 37-38]), можна здогадуватися, що ця територія могла знаходитися у східній частині міста за мурами між двома тогочасними руслами річки Вілії. Стосовно походження назви, то, на нашу думку, вона походить від власного імені «Кароль». Можливо, так назвала на честь свого чоловіка Яна-Кароля Ходкевича цю територію Анна-Алоїза Ходкевич. Цікаво, що надалі цей топонім не нівелюється а продовжує існувати у вигляді вулиці Каролінської.

Мокра Воля, найбільш вірогідно, знаходилася у північно-східній частині міста поблизу Вілії і свою назву отримала від того, що під час повеней затоплювалася водою [18, s. 202]. З історичних документів відомо щонайменше про чотири назви «воль», які знаходилися поблизу Острога. Окрім згаданої, - «Губина воля за мостом Плескачовим», яка, ймовір-

но, знаходилася на Заріччі [2, арк. 4], «Суха воля» за міським муром на стороні Януша Острозького [15, арк. 462], що тягнулася аж до Зарванської брами [22, s. 192], та «Воля Красного Острога за мурами старого міста» [26, с. 69] на стороні Олександра Острозького, а згодом – його синів Костянтина і Януша.

Обидві ревізії розрізняють Старе та Нове місто, хоча, як вже зазначалося, в документі від 1690 року відсутній повуличний реєстр. Ревізія від 1687 року називає на Новому місті чотири вулиці – Від млинів (27 буд.), Напроти дзвіниці (40 буд.), Третя (25 буд.) та Четверта (37 буд.) [3, арк. 9 зв. - 11 зв., 30-32].

Іншою назвою Нового міста було Застав'я. Фактично, вже на початок XVII століття ми можемо розглядати ці два топоніми як одну територію сучасної осілості Нового міста в Острозі. На 1620 рік територія Нового міста, або Застав'я, яке, до речі, в інвентарі від 1620 року іменується містом Застав'ям, вже мала розгалужену вуличну мережу. Крім того, тут був свій уряд та ринок [21, s. 135]. Про те, що «Місто Нове Острог» мало власне право й уряд, повідомляє також інвентар 1651-1653 (?) рр. Цей інвентар, подаючи інформацію про стан Острога «як було перед війною», зазначає, що на Новому місті «перед тим (військовими діями 1648-1651 рр. - Т. В.) було осади – 700 (пляців – Т. В.)» [19, s. 614-615]. Отже, осадження ґрунтів за ставом та за річкою Вілією на південь та південний схід від Острога у першій половині XVII століття проходило досить інтенсивно. Мабуть, по воєнних діях розглядувана місцевість значною мірою опустіла, бо вже інвентар від 1654 року зазначає про наявність на Новому місті всього 27 будинків та 7 халуп, частина яких була порожньою [29, с. 38]. Проте у повоєнний період, очевидно, йшла інтенсивна відбудова міста і вже на кінець XVII ст., зокрема на 1690 рік, на Новому місті нараховувалося 127 будинків [3, арк. 47.], що на 2 менше порівняно з 1687 роком [3, арк. 9 зв. - 11 зв., 30-32].

Цікаво, враховуючи статистичні повідомлення аналізованих джерел, прослідкувати динаміку зміни забудови Острога протягом XVII ст. Так, за нашими підрахунками, на 1603 р. в Острозі та на передмістях було приблизно 940 будинків, в тому числі й ті, що знаходилися «в паркані» [2]; на 1620-1621 рр. – приблизно 1100 [21; 15, арк. 458-464]; на 1629 р. – 1655 буд. [1, с.37]; на середину XVII ст. – до 1648 р. – на частині Острога, що належала А.-А.Ходкевич – 1360 буд. [19, s.614-615]; на кінець XVII ст. – приблизно 500 буд. [3, арк. 47; 19, s. 584-594]. При цьому варто наголосити, що на 1629 рік в частині Острога, яка належала А.-А. Ходкевич, було 1089 буд., а в частині Д. Заславського – 566 [1, с. 37]. Знаючи це, можна припустити, що при відносно стабільному розвитку міського житлового будівництва на середину XVII ст. – до 1648 р. – в частині Д.Заславського було приблизно 750 буд., а отже загальна кількість будинків на 1648 рік становила приблизно 2000 і навіть більше. Маючи таку, хоча й наближену статистику, можна стверджувати, що свого найбільшого розвитку житлове будівництво досягло у середині XVII ст. - до початку визвольних змагань під проводом Б.Хмельницького.

З інших топографічних об'єктів ревізії називають три острозькі млини, що знаходилися на ставу біля замку при дорозі на Нове місто [3, арк. 7 зв., 28-29, 47], винниці, солодовні та броварні [3, арк. 7-7 зв., 11 зв., 27-27 зв., 32, 47], а також якісь «халупки під муром» [3, арк. 26 зв.], не називаючи, на жаль, їх конкретного місцезнаходження.

На завершення варто додати, що інформаційні можливості аналізованих ревізій на цьому не вичерпуються. Вони, як уже згадувалося вище, можуть бути використані для вивчення не тільки топографії чи демографічної ситуації в Острозі у кінці XVII ст., а й для відтворення соціально-економічного розвитку цього міста у зазначений період, особливо, коли їх розглядати в комплексі з іншими як наративними, так і документальними джерелами.

Джерела та література

1. Баранович О. Залюднення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. - К., 1930.
2. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАНУ (далі – ВР ЛНБ). Радз. 181 /VI, 4. - ч. 1 а.
3. ВР ЛНБ. Радз. 130/I, I.
4. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) /Підг. І. Ворончук. - К.; Старокостянтинів, 2001.
5. Інвентар частини замку в Острозі 1620 р. /Підг. М. Боянівська //Острозька давнина: Дослідження і матеріали. - Львів, 1995. - Т. 1. - С. 122-124.
6. Інвентарі дворів та замочків Острожчини 1621 р. /Підг. І. Ворончук // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. -Львів, 1995. - Т. 1. - С. 125-137.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАНУ (далі – ІР НБУВ). Ф. 8. - Спр. 230.
8. ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 3909.
9. Податкові реєстри сплати королівщини з міст Острога (1576) і Дубна (1586) /Підг. Т. Ю. Гирич //Матеріали до історії Острозької академії (1576-1636): Біобібліографічний довідник. - К., 1990. - С. 144-158.
10. Ревізія частини замку та міста Острога (фрагмент) 1687 р. /Підг. М. Боянівська //Острозька давнина: Дослідження і матеріали. - Львів, 1995. - Т. 1. - С. 141-142.
11. Ревізія частини замку та міста Острога (фрагмент) 1690 р. /Підг. М. Боянівська //Острозька давнина: Дослідження і матеріали. - Львів, 1995. - Т. 1. - С. 143-145.
12. Ревізія частини Острозького замку 1654 р. /Підг. М. Ковальський //Острозька давнина: Дослідження і матеріали. -Львів, 1995. - Т. 1. - С. 139-140.
13. Тесленко І. Акт поділу володінь між кнг. Беатою з Костельця і юж. Гальшкою Острозькою 1542 року як джерело з соціально-економічної історії Острозької волості //Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник /Редкол.: Р. Я. Пиріг (голова) та ін. - К., 2001. - Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни. - С. 102-121.
14. Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі – ЦДІАУК). КМФ -32. - Оп. 2. - Спр. 1322.
15. ЦДІАУК. Ф.25. - Оп. 1. - Спр. 131.
16. ЦДІАУК. - Ф. 223. - Оп. 1. - «Серія Б». - Спр. 332.
17. ЦДІАУК Ф. 2072. - Оп. 1. - Спр. 64.
18. Akta kościoła farnego Ostrogskiego od 1622 r. /Wyd. J. Hoffman //Rocznik Wołyński. - Równe, 1934. - T. III. - S. 192-212.
19. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (Polska). Zbiór Branickich z Suchej. - Sygn. 323/409.
20. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (Polska). - Oddział rękopisów. - Rkp. 2251.
21. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (Polska). Oddział rękopisów. – Sygn. 425.
22. Osiadłość miasta Ostroga anno 1708 /Wyd. J.Nowicki //Rocznik Wołyński. - Równe, 1938. - T. VII. - S. 179-228.
23. Wojewódzkie archiwum państwowe w Krakowie (Polska). Sekcja 1 na Wawelu. - Archiwum Sanguszków. - Sygn. 461.
24. Źródła dziejowe. - Warszawa, 1889. - T. XIX.
25. Атаманенко В. Б. Статистичні джерела з історії Острога XVI-XVII ст. //Матеріали V науково-краєзнавчої конференції «Острiг на порозі 900-річчя». - Острiг, 1994. - С. 5-6.
26. Вихованець Т. Костянтин і Януш Олександровичі Острозькі. - Острог, 2001.
27. Ковальский Н. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник //Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С. 113-137.
28. Ковальський М.П. Документальні джерела з історії м. Острога і Острожчини, виявлені в Головному архіві давніх актів (АГАД) у Варшаві // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя». – [Сокаль], 1993. - С. 65-74.
29. Ковальский Н. П. Острожский инвентарь 1654 г. //Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI – XX вв. - Днепропетровск, 1990. - С. 32-40.
30. Ковальський М. П. Свідки сивої давнини: Документальні джерела з історії Острога XVI-XVIII ст. //М.П.Ковальський. Етюди з історії Острога: Нариси. - Острог, 1998.
31. Острозька академія XVI-XVII ст.: Енциклопедичне видання. - Острог, 1997.
32. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materyały do historyi Wołynia. – Warszawa; Kraków. – 1913.